

Hankovszky Tamás

Fichte két koncepciója a filozófus társadalmi felelőségéről

Elhangzott a Magyar Filozófiai Társaság *Lábjegyzetek Platónhoz 20. A felelőség* című konferenciáján.

Szeged, 2022. 5. 12–13.

Előadásom címe megtévesztő lehet, amennyiben azt látszik ígérni, hogy két egymástól eltérő pozitív felelőségkoncepció részleteit fogom bemutatni, Fichte két elképzelését arról, milyen szerepe van a filozófusnak a társadalomban, és hogyan tehet eleget neki. Csakhogy az egyik koncepció szerint a filozófus mint filozófus semmiféle közvetlen felelőséget nem visel embertársaiért, és előadásom nagyobbik részét az tölti ki, hogy elmondjam, miért nem. Csak időm utolsó harmadában jutok odáig, hogy vázoljam, hogyan lépett túl Fichte ezen a koncepción, és milyen felelőséget ruházott később a filozófusra.

1. A tudományos filozófia és az elszigetelődött filozófus

Amikor 1799-ben Fichtét felelősségre vonták egy írásáért, amely a vád szerint ateista nézeteket képviselt, védekezésében arra a körülményre is felhívta a figyelmet, hogy írása egy filozófiai szaklapban jelent meg, vagyis nem a társadalom egészének, hanem a szakmabelieknek szólt. A felelőség ilyen elhárításának elméleti hátterét az ész nyilvános és magánhasználatának kanti elmélete biztosítja, amelyet Fichte *Az erkölccstan rendszerében* invenciózus módon megalapozott és továbbfejlesztett. Ha a tudósközösségen belül bármely nézet¹ korlátozás nélkül előterjeszhető, akkor nincs jelentősége, hogy a kifogásolt írás ateista-e vagy sem. Ezt a szabadságot Fichte szerint nem a tudomány haladása céljából, hanem az igazságkereső szubjektum érdekében kell biztosítani. „Hogyan lehetne segíteni a szerencsétlenen, aki tévedésbe esett, és úgy véli, érvei vannak a bevett vallás igazsága ellen, ha tévedéseit nem szabad nyilvánosan előadnia, hogy kiderüljön, nincs-e mind között egy, aki el tudja oszlatni őket?”²

Egy évvel korábban az *Az erkölccstan rendszere* egy átfogó elméletbe ágyazva hasonlóképpen érvelt.³ A kiindulópontot a tudománytan ritkán rekapitulált alapgondolata szolgáltatta. Az én, amelyet a jénai Fichte filozófiája középpontjába állított, kezdettől fogva az ész metaforája volt,⁴ és az évek során egyre hangsúlyosabbá vált, hogy itt nem egy individuális

¹ Fichte: J. G. Fichtes als Verfassers des ersten angeklagten Aufsatzes, und Mitherausgebers des Philosophischen Journals Verantwortungsschrift GA I,6,26–143; 33.

² Fichte: Verantwortungsschrift 31.

³ Fichte: Az erkölccstan rendszere a tudománytan elvei alapján. (ford. Berényi Gábor) In Fichte: *Az erkölccstan rendszere*. Budapest, Gondolat, 1976. 75–474; 324–350. Az iméntivel analóg érv a 347. oldalon található. (GA I,5,21–317; 209–227; 225)

⁴ Fichte: Entwürfe zur Recension des Aenesidemus. GA II,2,287–314; 287. Vö. Fichte: Grundlage des Naturrechts nach Principien der Wissenschaftslehre GA I,3,311–460 és GA I,4,1–165; GA I,3,313, valamint: Fichte: *Az erkölccstan rendszere*. 75 (GA I,5,21)

énről vagy észről van szó. Ennek megfelelően a moralitás végcélja, vagyis az én önazonossága, önállósága nem az egyes ének, hanem általában az én vagy az ész önazonosságát, önállóságát jelenti. Aki belátja, hogy individuális énje ebben az összefüggésben csak eszköz: általában véve az erkölcsiség mint cél eszköze, az azt is belátja, hogy nem elég, ha ő maga erkölcsös, hanem a többiek erkölcsösségére ugyanolyan szükség van. Az ilyen ember így beszél: „Erkölcsiséget akarok általában; teljesen mindegy számomra, hogy *bennem* vagy rajtam *kívül*.”⁵ Tisztában van azonban saját felelősségével is. Önállóan és szabadon kell keresnie a cselekvés helyes útjait, ennek érdekében pedig az igaz véleményeket. Aki lelkiismeretes e keresésben, annak azt kell gondolnia, hogy jó úton jár, és másokat is meg kell győznie arról, hogy *ő* jár a jó úton. Mivel felelős az általában vett erkölcsiségért, a többiekért is felelősséget fog vállalni.

Itt egyelőre még nem a filozófusokról és az ő sajátos felelőségükről van szó, hiszen a másik ember meggyőzésének „mindenki céljának kell lennie”.⁶ A meggyőzés azonban mindig közös kiindulópontot feltételez, az érvelés mindkét fél által elfogadott premisszáit. Fichte *szimbólumnak* nevezi azt, amiben a vitázó felek, illetve a morális közösség egésze egyetért. A legtöbb ember, még ha azt hiszi is, hogy önállóan gondolkodik, többnyire csak a szimbólum elemeit ismételgeti, kora közvélekedését visszhangozza.⁷ Vannak azonban, akik képesek az önálló gondolkodásra, és közben olyan tételeket állítanak fel, amelyek ellentétesek a szimbólummal. Azt is tudják, hogy ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy e tételek hamisak, mert a szimbólum soha nem lehet a végső igazság, „a szellemek kölcsönhatásának előrehaladásával ugyanis fokozatosan növekszik azon dolgok száma, amelyekben egyetértenek.”⁸ Mivel a lelkiismeret az igazság egyre mélyebb feltárására kötelez, annak, aki úgy gondolja, hogy olyan felismerésre jutott, ami miatt el kell vetnie a szimbólumot, valahogyan meg kell győződnie arról, hogy egy igazságra, nem pedig individualitása valamilyen esetleges következményére bukkant. Erről csak úgy győződhet meg, ha tételeit megvitatja egy másik önálló gondolkodóval, akit individualitása bizonyára más irányba vezetne. Keresni fogja tehát az önálló gondolkodók társaságát, és úgynevezett „tanult közösséget”⁹ alakít ki velük. Ennek tagjai mind kételkednek a szimbólumban, és azért vannak együtt, hogy olyan nézeteket vitassanak meg, amelyek nincsenek összhangban vele.

A tudományos élet fórumait tehát az önálló gondolkodók, köztük mindenekelőtt a filozófusok, *saját érdekükben* hozzák létre. Heterodox nézeteiket nem a tudomány

⁵ Fichte: Az erkölctan rendszere. 326 (GA I,5,210). A fordítást módosítottam.

⁶ Fichte: Az erkölctan rendszere. 330 (GA I,5,213)

⁷ Vö. Fichte: Az erkölctan rendszere. 346 (GA I,5,224)

⁸ Fichte: Az erkölctan rendszere. 331 (GA I,5,213)

⁹ Fichte: Az erkölctan rendszere. 345 (GA I,5,223)

előmozdítása céljából terjesztik elő, nem is azért, mert felismerték, hogy képességeikből fakadó sajátos felelősséggel tartoznak az emberiségért, de még csak nem is azért, amiért a hétköznapi emberek fejtik ki elképzeléseiket a jóról, vagyis hogy az erkölcsiség előmozdításáért viselt felelősségük jegyében meggyőzzék a többieket a maguk biztosnak vélt igazáról. Éppen ellenkezőleg. A filozófus nem biztos benne, hogy igaza van, és egyszerűen azért teszi közzé tételeit, mert meg akar győződni róla, hogy jó úton jár-e, amikor elveti a szimbólumot, és ennyiben *kívül helyezi magát a morális közösségen*. A közösség érdekeit inkább az állam tartja szem előtt, amikor eltűri, hogy egyesek ne a moralitás előmozdításának rendes útját járják, hogy ne a már konszenzusra jutott nézeteket tekintsék minden további vizsgálat kiindulópontjának, hanem valami azzal ellentéteset. Ideális esetben ugyanis az állam elég bölcs ahhoz, hogy tudja, a filozófusok és más tudósok köreiben megtalált igazság előbb-utóbb közkinccsé válik.

Aki belép a tudomány tereibe, az, jöllehet csak annak a kötelességének kíván eleget tenni, hogy saját „meggyőződés[ét] olyan önállóan, s olyan mértékben fejlessz[e] tovább, ahogyan mindenkor tud[ja]”,¹⁰ tudományos tevékenyége révén kétféleképpen is visszahathat arra a morális közösségre, amelytől nézetrendszerét tekintve tudósként némiképp elkülönül. *Először* is magánszemélyként fog hatni. Senki nem tud ugyanis elzárkózni a tudományos közösségen kívül levőktől, és nem is szabad ezt tennie. „Aki elkülönül, feladja célját, s teljesen közömbösé válik számára a moralitás elterjedése. Aki morális tekintetben csak önmagáról kíván gondoskodni, az még önmagáról sem gondoskodik, mert az kell legyen a végcélja, hogy az egész emberi nemről gondoskodjék.”¹¹ Így aztán, ha nem is filozófusként, de a filozófus ugyanúgy, mint „mindenki – amennyiben szívében viseli a rendeltetését – [,] szükségképpen arra törekszik, hogy az összes ember részesévé váljék az ő meggyőződésének.”¹² Míg filozófusként elkülönül, magánszemélyként be fog kapcsolódni a kölcsönös meggyőzés ösztársadalmi folyamatába, és a többieket saját meggyőződése felé fogja terelni.

Másodszor a filozófus ideális esetben az állam szolgálatában állva is hat a morális közösség egészére. Egyetemi oktatóként, tudóstanárként olyan fiatalokkal foglalkozik, akik maguk is készek a szimbólumot elvető önálló gondolkodásra. Ők ugyan képzéséi idejük alatt a tudósok elkülönült taborát gyarapítják, ám többnyire visszatérnek a laikusok közösségébe, és ott hasznosítják az egyetemen tanultakat. Ezt rendszerint különböző hivatalokat betöltve az állam alkalmazásában teszik. E hivatali szerepükben az erkölcsiség szempontjából nézve ugyanazt csinálják, mint amit magánszemélyként bárki más is csinál: a szimbólumból kiindulva

---

¹⁰ Fichte: Az erkölccstan rendszere. 341 (GA I,5,220)

¹¹ Fichte: Az erkölccstan rendszere. 329 (GA I,5,212)

¹² Fichte: Az erkölccstan rendszere. 336 (GA I,5,217)

próbálják meggyőzni a közösséget a maguk igazáról, bár ez képzsük következtében magasabb rendű, mint a szimbólum.

A hallgatók tanáruk vezetésével jutottak azokhoz az igazságokhoz, amelyek felé később másokat vezetnek, jóllehet azt nem tőle tanulták, hogyan lehet ezeket az igazságokat a hétközna-pi embereknek továbbadni,¹³ hiszen tőle csak azt leshették el, hogyan lehet az önálló gondolkodásra kész hallgatóságot az igazságra vezetni. Az egyetemen másfajta oktatás zajlik, mint az alsóbb iskolákban. Az „egyetemek tudóiskolák”,¹⁴ tudóközösségek, ahol a filozófus tanári szerepében is filozófusként viselkedik. Az államtól persze azért kap fizetést, mert majdani hivatalviselőket nevel,¹⁵ ám Fichte sajátos filozófiáfelfogása és nevelélmélete szerint ezt éppen azáltal kell megtennie, hogy filozófusi munkáját, az igazság közös keresését végezve vezeti a rábízottakat. Nevelői szerepe kedvéért sem kell tehát kilépnie filozófusi létmódjából. Állami hivatalt betöltő egyetemi tanárként is a „tanult közösség” tagjaként viselkedik, ahol mindenki saját gondolatainak a közlés és megvitatás révén való kimunkálásával és ellenőrzésével foglalkozik. Két dolgot kell ezzel kapcsolatban hangsúlyozni. Az egyik, hogy nem önmagáért a tudásért fáradozik. Fichte szerint ugyanis csak azért ismerünk meg, hogy cselekedhesünk. A filozofálás célja az erkölcsiség fejlesztése. A másik, hogy itt csak a filozófus saját fejlődéséről van szó. Közvetlenül legalábbis csak arra törekszik, hogy az ész abban a konkrét és esetleges individuumban, aki ő maga, jusson közelebb a céljához, az erkölcsiséghez.

A filozófus csak akkor vállal *közvetlen* felelősséget valaki másért, amikor az erkölcsiséget *általában* akarja megvalósítani, tehát önmagán kívül is. Ezt azonban nem filozófusként, nem is tudóstanárként, hanem magánszemélyként teszi, és ennyiben a morális néptanítókkal kerül egy kategóriába, akiknek „az emberek tökéletesedésén kell munkálkodniok, ennél fogva előbbre kell tartaniuk, mint a közönségeseknek; a tudás embereinek kell lenniük, tudónevelést kellett élvezniük.”¹⁶ A legfőbb különbség a filozófus és a néptanító között nem az, hogy kiknek a tökéletesedésen munkálkodnak, hanem hogy hogyan jellemezhető az a három aspektus, amely mindkettőjük tevékenységében megkülönböztethető. Míg a morális néptanító magánszemélyként és az állam szolgálatában is a szimbólumból indul ki, és csak akkor tekinthet el tőle, amikor tudósként nyilvánul meg,¹⁷ a filozófus csak magánemberként indul ki a szimbólumból, másik két funkciójában, az állam által fizetett tanárként is, és tudósként is elvetheti azt.

---

¹³ Fichte: Az erkölcsstan rendszere. 348–349 (GA I,5,226)

¹⁴ Fichte: Az erkölcsstan rendszere. 346 (GA I,5,224)

¹⁵ Fichte: Az erkölcsstan rendszere. 348 (GA I,5,225–226)

¹⁶ Fichte: Az erkölcsstan rendszere. 348 (GA I,5,225)

¹⁷ Fichte: Az erkölcsstan rendszere. 457 (GA I,5,305), 349 (GA I,5,226)

Foglaljuk össze az eddigieket! Azt találtuk, hogy Fichtének az 1798-as *Az erkölcsstan rendszere*ben képviselt álláspontja szerint a filozófus *filozófusként* nem vállal felelősséget a többi emberért, csak a környezetét meggyőzni kívánó *magánszemélyként*, illetve az állam szolgálatában álló *professzorként*, de így is csak tanítványai közvetítésével. Ezt az kijózanító álláspontot Fichte hamarosan feladta, olyannyira, hogy a *Beszédek a német nemzethez* szerzője egy évtizeddel később már nemcsak a németek érdekében volt kész filozófusként fellépni, hanem rajtuk keresztül az egész emberiség érdekében is. E változás hátterében több tényező is meghúzódik. Ezek közül a továbbiakban csak azzal szeretnék foglalkozni, amelyik a tudományos és a népszerű filozófia viszonyáról vallott felfogásának változásával függött össze.

2. A populáris filozófia és a filozófus felelősségvállalása

Fichte pályafutása kezdetétől írt populáris filozófiai szövegeket, ám a leghíresebbek, *Az ember rendeltetése*, az 1804 és 1806 között már Berlinben keletkezett populárfilozófiai trilógiája, valamint a két évvel későbbi *Beszédek a német nemzethez* markáns különbséget mutatnak a döntően még a jénai korszakhoz köthető, hasonló műfajú szövegekhez képest. E korábbi *populáris* művek, jóllehet nem a szakmabelieknek, hanem a tágabb olvasóközösségnek szóltak, jellemzően a *tudományos* filozófiája érdekét szolgálták. Nem a tudománytan tulajdonképpeni témáit tárgyalták, hanem mintegy kívülről tekintettek rá a filozófiára. Bemutatták „a tudománytan, illetve a közönséges tudás és az e tudás álláspontján lehetséges tudományok viszonyát, segítettek helyes fogalmat kialakítani a rendszerről, megvédték azt a félreértésektől, és előmozdították a befogadását.”¹⁸ E szövegek mai szóval élve metafilozófiai, jellegűek voltak. Fichte olykor azt is elvitatta tőlük, hogy egyáltalán filozófiának volnának tekinthetők.¹⁹

A korszakhatáron álló, 1801-es keltezésű *Napnál világosabb jelentés a szélesebb közönség számára az újabb filozófia tulajdonképpeni lényegéről* nemcsak a populárfilozófiai művek korábbi típusának kitűnő példája, hanem előszavában e típus dióhéjnyi elméletét is nyújtja. Az a mód, ahogy a tudományos filozófiát megkülönbözteti még a művelt közönség gondolkodásától is, és ahogy szinte mindenkitől elvitatja a képességet, hogy filozófiát műveljen, emlékeztet arra, ahogy *Az erkölcsstan rendszere* állította szembe egymással a filozófus és a laikusok nézeteit, illetve magát a filozófust és a közösség többi tagját. A hétköznapi emberek közös meggyőződése, a szimbólum, valamint az ész ehhez igazodó – kanti szóval – magánhasználatának igazságai tökéletlenebb és korlátozottabb igazságot, sőt

¹⁸ Ueber den Begriff der Wissenschaftslehre oder der sogenannten Philosophie GA I,2, 107–17.2; 160 (módosítva)

¹⁹ Fichte: Fichte: Sonnenklarer Bericht an das grössere Publikum über das eigentliche Wesen der neuesten Philosophie. GA I,7,183–268; 189.

szigorúan véve tévedést testesítettek meg a filozófus által felismert igazsághoz képest. A filozófus mint filozófus nem kommunikált a laikusokkal. Ha pedig magánemberként szól hozzájuk, akkor szinte egy idegen világba lépett át vagy inkább ereszkedett alá: abból a szimbólumból kiindulva vitatkozott velük, amelyben a legkevésbé sem hitt.²⁰

A *Napnál világosabb jelentés* is csak abban a reményben szól az elfogulatlan laikushoz, hogy az talán belátja, hogy a tudományos „filozófia egyáltalán nem gondolkodik vagy beszél arról, amiről ő gondolkodik és beszél, hogy soha nem mond ellent neki, mert egyáltalán nem beszél hozzá, vele és róla, hogy minden szó, amelyet talán közösen használnak, teljesen más, számára tökéletesen felfoghatatlan értelmet nyer, mihelyt e tudomány varázskörébe kerül.”²¹ E belátásához azonban a laikusnak arra van szüksége, hogy legyen a filozófiának egy olyan ága, és ez a populáris filozófia, amely megmutatja, hogy mi a filozófia, mivel foglalkozik, és hol húzódnak a határai. Ha a laikus tudja ezt, elkerülheti, hogy méltatlanul bánjon a filozófusokkal, vagy hogy óvatlanul a filozófia területére tévedjen. A köznapi gondolkodás és a tudományos filozófia ugyanis két külön területet, és Fichte számára egyértelmű, hogy az igazság a kettő közül az utóbbira esik. A transzcendentális filozófiát megelőző vagy a kortársai által művelt „eklektikus” populáris filozófia Fichte szerint éppen azért téves, mert nem vesz tudomást e két terület között húzódó határról vagy szakadékról, és „mindenkit vizsgálódní hív, aki tudja, mennyi kettő meg kettő”.²²

Ez a borús, mind a laikus, mind a filozófus szempontjából kedvezőtlen kép akkor változott meg, amikor Fichte érvényesíteni kezdte emberképének egy olyan mozzanatát, amelyet korábban sem *Az erkölcsstan rendszere* elemzett fejezetében, sem a *Napnál világosabb jelentés* előszavában nem vett számításba. Mindkét helyen úgy tűnik fel, mintha az emberek az igazról és a jóról csak a diszkurzív értelem síkján kommunikálhatnának egymással, és ennek megfelelően csak vitában és abban is csak akkor győzhetnék meg egymást, ha azonosak a premisszáik. Mivel azonban a filozófus és a laikus esetében ez a feltétel nem teljesül, e korábbi szövegek szerint a tudományos filozófiának szükségképpen ezoterikussá, a népszerű filozófiának pedig a tudományos filozófiáról szóló külsődleges bemutatássá kell válnia, a szimbólumnál megrekedt és a filozófiából kizáródó laikusokat pedig vagy egyáltalán nem, vagy csak áttételesen (a velük folytatott magánbeszélgetésekben) lehet a filozófiában meglelt igazságból részesíteni.

---

²⁰ Vö. Fichte: *Az erkölcsstan rendszere*. 340 (GA I,5,220)

²¹ Fichte: *Sonnenklarer Bericht*. GA I,7,187.

²² Fichte: *Sonnenklarer Bericht*. GA I,7,186.

Fichte későbbi populárfilozófiáját az a felismerés tette lehetővé, hogy az igazhoz és a jóhoz más módon is el lehet jutni, mégpedig a mindenkiben meglevő természetes igazságérzék révén. Egyesekben ez olyan jól működik, hogy külső segítség nélkül, csak rá támaszkodva is képesek belátni azt, amit aztán második lépésben a filozófia eszközeivel be is bizonyíthatnak. Mások külső segítségre szorulnak, de ők sem feltétlenül filozófiai segítségre, amint ezt például az apostolok és számos későbbi keresztény példája is bizonyítja. A legbiztosabb segítség mégis a filozófustól várható, aki nemcsak belátta, hanem bizonyította és minden részeltében ki is bontotta a legtöbbek által csak keresett igazságot. Korábbi álláspontját feladva Fichte most már úgy látja, hogy az igazságnak „egyedül a *mesterséges és szisztematikus kibontása*, de semmiképpen nem a tartalma vált a tudományos filozófia felségterületévé.”²³ Az igazság tartalma a tudományos forma nélkül is megragadható, birtokolható és közvetíthető. Olyannyira, hogy *A boldog élet útmutatója* egyenesen arra vállalkozik, hogy „a legmélyebb metafizikát és ontológiát [...] fejtege[sse ...] népszerű formában”.²⁴ „A népszerű előadás közvetlenül az igazság természetes érzékéhez fordul [...]. Tisztán és egyszerűen mondja ki az igazságot, és semmi mást, csak az igazságot, ahogyan az önmagában van, [...] miközben az igazság ezen érzékének önkéntes helyeslésére számít.”²⁵

A populáris filozófia új felfogásából a filozófus felelőségének új koncepciója is következik. A korábbi koncepció szerint a filozófusnak nem volt módja arra, hogy az általa felismert igazságot úgy közölje a kívülállókkal, hogy az számukra is egzisztenciális erővel bírjon, mert közös premisszák hiányában nem volt esélye meggyőzni őket. Szellemi értelemben elszigetelődött a többi embertől, éppen a tudományos formában megragadott igazság emelt falat közéjük. Ha azonban a filozófus nemcsak a diszkurzív értelmet, hanem a természetes igazságérzékét is megszólíthatja, akkor jó eséllyel mindenki be tudja fogadni mindazt, ami tanításában valóban igaz. Így közvetlen és biztos út nyílik számára, hogy ne csak magánemberként, hanem filozófusként is tegyen valamit az önmagán kívül erkölcsiségért. Fichte számára kezdettől fogva nyilvánvaló volt, hogy az általában vett erkölcsiség előmozdítása mindenkinek kötelessége, de csak a későbbi koncepció mutatta fel a természetes igazságérzékét megszólító populárfilozófiát olyan eszközként, amellyel ennek a kötelességnek a filozófus mint filozófus is eleget tehet. Talán nem véletlen, hogy pályája utolsó évtizedében Fichte legfontosabb publikációi éppen a populárfilozófia körébe tartoztak.

---

²³ Fichte: *A boldog élet útmutatója avagy a vallás tana.* (ford. Hankovszky Tamás) Budapest, Szent István Társulat, 2010. 30. (GA I,9,47–212; 68)

²⁴ Fichte: *A boldog élet útmutatója.* 29 (GA I,9,67)

²⁵ Fichte: *A boldog élet útmutatója.* 37 (GA I,9,72)